

A Critique of the Book *Al-Mujtama' wa al-Dawla fi al-Khaleej wa al-Jazira al-Arabiya: Manzur Mukhtalif*
A New Look at Society and Government in the Persian Gulf and the Arabian Peninsula

Yaser Ghazvini Haeri*

Abstract

This research aims to introduce and critically analyze Khaldoun Hassan Al-Naqeeb's book. Al-Naqeeb, a Kuwaiti political sociologist, draws inspiration from Fernand Braudel's historical approach to explore the historical structure of the relationship between society and the state in the Persian Gulf and Arabian Peninsula. The book begins by examining the geography of the region, introducing the concept of the "natural state of economic life," and discussing the "cycle of tribal elites," which, through the synergy of commercial and tribal approaches, reveals the historical structure of developments in the region. With the advent of colonialism, the natural state and the cycle of tribal elites were disrupted, and tribal elites allied with colonial powers shaped the final form of the countries on the southern shores of the Persian Gulf through successive treaties. After the discovery of oil, rentier states in these countries transitioned into Authoritarian states with distinctive characteristics. At the end of the book, criticisms are raised, including determinism, inadequacy of documents, and an ideological perspective.

Keywords: Dynamism, Elite Cycle, Tribe, Trade, Authoritarian State, Roads, Security.

Extended Abstract

The book '*Al-Mujtama' wa al-Dawla fi al-Khaleej wa al-Jazira al-Arabiya: Manzur Mukhtalif*' by Khaldoun Hassan Al-Naqeeb, a Kuwaiti political sociologist, examines

* Assistant Professor of History, University of Tehran, Tehran, Iran, y.qazvini@ut.ac.ir

Date received: 16/10/2024, Date of acceptance: 21/01/2025

the historical structure of the relationship between society and the state in the Gulf and Arabian Peninsula. Inspired by Fernand Braudel's historical approach, Al-Naqeeb introduces concepts such as the 'natural state of economic life' and the 'tribal elite cycle'. His work critiques traditional historiography and argues that the region's history should be analyzed beyond simplistic narratives of tribes and oil. Al-Naqeeb asserts that the natural state of economic life was shaped by trade and tribal structures, with the 'tribal elite cycle' playing a key role in maintaining the historical structure of the region. Trade was the primary driver of economic and social organization, with merchant elites relying on tribal alliances for security. However, colonialism disrupted this system as tribal elites aligned with colonial powers to shape the modern Gulf states through treaties. The discovery of oil further transformed the region, leading to the emergence of rentier states that evolved into Authoritarian regimes characterized by centralized power and economic control. In the first chapter, Al-Naqeeb critiques traditional historiographical approaches and argues that the region's history should be examined through broader historical concepts rather than being reduced to tribal politics or oil wealth. He introduces the concept of the "natural state" as a framework for understanding the historical dynamics of the region, drawing parallels with Braudel's concept of the "world economy." While Braudel highlights independent commercial cities like Venice and Amsterdam, Al-Naqeeb argues that tribal aristocracies and peripheral empires controlled economic centers in the Persian Gulf and the Red Sea. Al-Naqeeb further analyzes trade in the region and employs the concept of *Mudarabah* trading, a system where a capital owner entrusts their wealth to a merchant who seeks profit through trade. This model, which existed before Islam, took on new dimensions after its advent and remained central to the region's economic system. He emphasizes that trade routes played a crucial role in sustaining the tribal elite cycle, as interior tribes provided security to merchants in exchange for payments. With the expansion of colonialism, the tribal elite cycle faced resistance, leading to nationalist movements in Yemen, Oman, and Najd, often influenced by religious ideologies. Al-Naqeeb interprets these movements as attempts to reclaim economic and political independence. However, British dominance ultimately led to the end of the natural economic state, replacing it with rentier economies. The discovery of oil reinforced this shift, allowing ruling elites to consolidate power and control national economies. He argues that the rentier states, through oil wealth, extended their influence over civil society and national identity, paving the way for modern Authoritarian regimes. In the final section, Al-Naqeeb introduces the concept of the "Authoritarian state," which he describes as a system

where ruling elites infiltrate civil society and control economic resources, weakening national identity. While he offers recommendations to counteract this trend, he acknowledges that these solutions have not been realized in practice. Despite Al-Naqeeb's innovative analysis, his book has certain limitations. Firstly, his approach is somewhat deterministic, attributing historical transformations primarily to structural forces while downplaying the role of human agency. Secondly, his reliance on historical documents is sometimes insufficient, weakening the empirical foundation of some of his arguments. Thirdly, his ideological perspective influences his interpretations, particularly regarding sectarian issues such as Shi'ism in Iraq and Bahrain. These biases occasionally result in conclusions that do not fully align with historical realities.

Khaldoun Hassan Al-Naqeeb (1941–2011), a Kuwaiti political sociologist and descendant of Sayyid Talib Al-Naqeeb, was a leading intellectual in the Arab world, particularly in the Persian Gulf. He authored numerous books and articles addressing the sociopolitical structures of Arab societies. Beyond academia, he was an active public intellectual who sought to engage in social criticism and advocate for political reform. Al-Naqeeb's book, first published in 1987 by the Center for Arab Unity Studies, offers a novel approach to understanding nation-state formation in the southern Persian Gulf and Arabian Peninsula. He contends that the emergence of modern states in the region is not merely a consequence of oil wealth but a natural outcome of their historical and civilizational environment. His analysis is influenced by Braudel's structuralist and critical theories, which he employs to examine how modern Arab states have exercised economic and political domination over their societies. Al-Naqeeb structures his analysis around the "natural state of economic life," which he argues shaped the region's historical trajectory. He introduces the "tribal elite cycle," a framework that explains how trade and tribal structures interact to form a dynamic economic and political system. This cycle persisted for centuries but was ultimately disrupted by colonialism. As tribal elites formed alliances with colonial powers, the traditional economic order was replaced by a new political structure dictated by European interests.

The discovery of oil further transformed these states, leading to the rise of rentier economies. These states later transitioned into Authoritarian regimes, where ruling elites used oil revenues to maintain centralized power and suppress political opposition. Al-Naqeeb argues that oil wealth allowed these states to dominate civil society, weakening independent political institutions and fostering state control over national identity. Al-Naqeeb's work provides a critical and innovative perspective on the history and politics

of the Persian Gulf and Arabian Peninsula. However, the book is not without its flaws. His deterministic approach, limited use of historical documents, and ideological biases present notable weaknesses. Nevertheless, his analysis offers a valuable framework for understanding the historical and political evolution of the region.

Bibliography

- Al-Naqeeb, Khaldoun Hassan (1987), *Society and State in the Gulf and Arab Peninsula: A Different Perspective*, Center for Arab Unity Studies, [In Arabic].
- Al-Safir (2011-06-20), “Commemorative Seminar for the Late Thinker Khaldoun Al-Naqeeb: Why Justify the Police State and Reactionary Fundamentalisms?!” , no. 11916, [In Arabic].
- Aqil, Mostafa (2012), *International Rivalry in the Persian Gulf (1622-1762)*, Yaser Qazvini Haeri (trans.), Tehran: Amir Kabir Publications, [In Persian].
- Arab Center for Research and Policy Studies (2025), *Khaldoun Al-Naqeeb: Critical Social Sciences in Their Arab and Gulf Context*, Doha [In Arabic].
- Braudel, Fernand (1966), *The Mediterranean World in the Age of Philip II*, vol. I, II, Sian Reynolds (Trans. from French), New York, Evanston, San Francisco, London: Harper & Row, Publishers.
- Braudel, Fernand (1993), *Al-Mutawassit wa al-'Alam al-Mutawassiti*, Marwan Abi Samra (trans.), Beirut: Dar al-Muntakhab al-Arabi, [In Arabic].
- Clark, Stuart (1999), *The Annales School, Critical Assessments*, Fernand Braudel, London: Routledge.
- Crone, Patricia (2015), *Meccan Trade and the Rise of Islam*, gorgias press.
- Ebrahimizadeh Esfahani, Mansoureh (2021), *The Function of Sufi Tariqas' Sofras in the Ports and Islands of the Persian Gulf (7th to 10th Century Hijri)*, Master's Thesis, Tehran: Department of History, University of Tehran, [In Persian].
- Ghazvini Haeri, Yaser (2013), “A Look at Saudi Historiography Patterns”, *Scientific Quarterly of Historical Sciences Research*, vol. 5, no. 1, [In Persian].
- Heck, Gene W. (2006), *Charlemagne, Muhammad and the Arab Roots of Capitalism*, Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Köhler, Benedikt (2023), *Early Islam and the Birth of Capitalism*, Jafar Kheirkahan and Mohammad Mashinchi (trans.), Tehran: Nashr-e Ney, [In Persian].
- Koselleck, Reinhart (2022), *Conceptual History: The Foundations of Modern Historical Theory*, Isa Abdi (trans.), Tehran: Farhameh Publications, [In Persian].
- Naqash, Ishaq (1996), *Shia of Iraq*, Abdul Ilah Al-Nuaimi (trans.), Damascus: Dar Al-Mada for Culture and Publishing, [In Arabic].
- Pargari, Saleh et al. (2012), “The Annales School: The Historian's Intellectual Universality or Environmental Determinism?”, *Scientific-Research Biannual Journal of Historiography, Al-Zahra University*, vol. 22, no. 10, [In Persian].
- Pepe, Jacopo Maria (2018), *Beyond Energy: Trade and Transport in a Reconnecting Eurasia*, Berlin: Springer, VS.
- Vusoqi, Mohammad Baqer and Yaser Ghazvini Haeri (2012), “Intertextuality in Contemporary Writing on the History of Shiites in Saudi Arabia”, *Journal of Ahl al-Bayt University*, vol. 1, no. 13, [In Arabic].

بررسی و نقد کتاب *المجتمع والدولة في الخليج و الجزيرة العربية* من منظور مختلف

(نگاهی نو به جامعه و دولت در خلیج فارس و شبه‌جزیره عربستان)

یاسر قزوینی حائری*

چکیده

شناسایی جوامع و ریشه تاریخی رفتارهای قدرت مسئله مهمی است که از سوی دانشمندان علوم انسانی مورد توجه قرار دارد. خلدون حسن النقیب، جامعه‌شناس سیاسی کویتی، تلاش می‌کند، با الهام گرفتن از رویکرد فرنان برودل به تاریخ ساختار تاریخی، نسبت جامعه و دولت را در کشورهای خلیج فارس و شبه‌جزیره عربستان در یابد. این پژوهش قصد دارد تا کتاب النقیب تحت عنوان *جامعه و دولت در خلیج فارس و شبه‌جزیره عربستان* را معرفی و نقد کند. النقیب در ابتدا با پرداختن به جغرافیای منطقه مفهوم «وضعیت طبیعی حیات اقتصادی» را پیش کشیده است و بر مبنای آن از «چرخه نخبگان قبیله‌ای» سخن می‌گوید که در هم‌افزایی رویکردهای بازرگانی و قبیله‌ای، ساختار تاریخی تحولات را در منطقه به ما می‌شناساند. با ظهور استعمار، وضعیت طبیعی و چرخه نخبگان قبیله‌ای متوقف شده است و نخبگان قبیله‌ای هم‌پیمان با مستعمران شکل نهایی کشورهای حاشیه جنوب خلیج فارس را از ره‌گذر معاهدات پیاپی رقم می‌زنند. پس از پیدایش نفت، دولت رانتیر در این کشورها به دولت تسلطی گذر می‌کند که ویژگی‌های متمایزی دارد. در پایان معرفی این اثر، انتقاداتی شامل جبرگرایی، نابسندگی اسناد، و برخورداری از نگاه ایدئولوژیک نیز بر این اثر وارد دانسته شده است.

کلیدواژه‌ها: دینامیزم، چرخه نخبگان، قبیله، تجارت، دولت تسلطی، راه، امنیت.

* استادیار تاریخ، دانشگاه تهران، ایران، y.qazvini@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۲۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۰۲

۱. مقدمه

خلدون حسن النقیب (۱۹۴۱-۲۰۱۱)، جامعه‌شناس سیاسی کویتی، از نوادگان سید طالب النقیب، نخبه فرهنگی و سیاسی عراقی در بصره، در ابتدای قرن بیستم، کتاب‌ها و مقالات متعددی را با دغدغه شناخت و آسیب‌شناسی مسائل جهان عرب به‌صورت عام و کشورهای حاشیه جنوبی خلیج فارس به‌صورت خاص به‌نگارش درآورد.

خلدون النقیب یکی از برجسته‌ترین اندیشمندان علوم اجتماعی در جهان عرب و به‌ویژه منطقه خلیج فارس بود که در نقد اجتماعی و تحلیل ساختارهای سیاسی و اجتماعی جایگاهی ویژه داشت. او نه تنها یک جامعه‌شناس محصور در دیوارهای دانشگاه، بلکه یک روشن‌فکر متعلق به فضای عمومی جامعه بود که تلاش کرد مسائل کلان جامعه را از منظر نقد اجتماعی و اصلاحات سیاسی بررسی کند (المركز العربی للابحاث ودراسة السياسات ۲۰۲۵: ۷).

نقیب، با ابداع مفاهیمی مانند «دولت تسلطی» و با تمرکز بر مفاهیمی مانند «قبیله‌گرایی سیاسی»، توانست چهارچوب‌های جدیدی را برای درک ساختارهای قدرت در کشورهای عربی، به‌ویژه کشورهای حاشیه جنوبی خلیج فارس، ارائه دهد (همان: ۱۳). آثار او مانند *الدولة التسلطية في المشرق العربي المعاصر والمجتمع والدولة في الخليج والجزيرة العربية* در ایجاد نگاهی جدید و متفاوت در مطالعات دولت و استبداد در جهان عرب نقش به‌سزایی ایفا کردند (همان). او به‌ویژه در کتاب *المجتمع والدولة في الخليج والجزيرة العربية* (جامعه و دولت در خلیج فارس و شبه‌جزیره عربستان) از نظریات ساختارگرایانه و انتقادی بهره گرفت تا تأثیر دولت‌های مدرن بر جوامع عربی و سازوکارهای تسلط را تحلیل کند (همان).

نقیب هم‌چنین از اولین پژوهش‌گرانی بود که مطالعات اجتماعی در خلیج فارس را در این کتاب از قالب تاریخ‌نگاری سنتی خارج کرد و آن را در چهارچوب علوم اجتماعی جدید قرار داد (همان: ۱۴). او در این کتاب، با الهام از مکتب‌های جامعه‌شناسی انتقادی و تاریخ‌نگاری نوین، به نقد روایت‌های رسمی درباره تاریخ و ساختارهای اجتماعی خلیج فارس پرداخت (همان). این نگرش باعث شد که نقش او در مطالعات خلیج فارس تأسیسی تلقی شود (همان: ۷). نگاه ویژه خلدون النقیب به پهنه بزرگ‌تر حوزه اقیانوس هند و کریدورها و زنجیره‌های ارزش در این پهنه گسترده برای فهم تحولات حوزه خلیج فارس و شبه‌جزیره عربستان در کتاب موردبحث رویه‌های ژئوپلیتیک و ژئواکونومیک خلدون حسن النقیب را بیش از پیش نشان می‌دهد.

بررسی و نقد کتاب *المجتمع والدولة في الخليج* و ... (یاسر قزوینی حائری) ۳۳

اولین کتاب خلدون حسن النقیب را مرکز دراسات الوحدة العربیة اولین بار در اکتبر ۱۹۸۷ چاپ کرد که *المجتمع والدولة في الخليج و الجزيرة العربية من منظور مختلف* نام داشت. یک نسخه انگلیسی از این کتاب را هم، تحت عنوان *Society and State in the Gulf and the Arab Peninsula: A Different Perspective*، در سال ۱۹۹۰ انتشارات راتلج در لندن منتشر کرد.

خلدون حسن النقیب در این کتاب چاپ شده توسط مرکز دراسات الوحدة العربیة بیان می کند که به مجموعه ای آینده پژوهانه مبتنی بر اقلیم های مختلف جهان عرب متعلق است (النقیب ۱۹۸۷: ۹). او تلاش می کند تا روشی جدید و بدیع را برای شناخت فرایند تاریخی شکل گیری دولت - ملت ها در حاشیه جنوبی خلیج فارس و شبه جزیره عربستان ارائه کند (همان: ۱۳). او تلاش می کند تا نشان دهد که شکل امروزی کشورهای حاشیه خلیج فارس و شبه جزیره عربستان زائیده طبیعی وضعیت محیط تمدنی این خطه است، نه صرفاً برآمده از وضعیت نفتی منطقه (همان).

خلدون حسن النقیب، در فصل اول کتاب خود، مطالعه و تحلیل نسبتاً کاملی را تا دوره خود درباره آثاری ارائه می کند که درباره خلیج فارس و شبه جزیره عربستان نگاشته شده اند (همان: ۱۷). در این جا قصد نداریم درباره این فصل از کتاب خلدون حسن النقیب به تفصیل سخن بگوییم. تنها به همین بسنده می کنیم که خلدون حسن النقیب در این فصل، به عنوان یک جامعه شناس سیاسی، آشنایی خود با آثار تاریخی مرتبط با خلیج فارس و شبه جزیره عربستان را به رخ می کشد. فصلی که به صورت یک مقاله مجزا می تواند به عنوان نقد کتاب شناسی خلیج فارس و شبه جزیره عربستان ترجمه و منتشر شود.

النقیب در ابتدای این بخش به کتاب های تاریخی مرتبط با این حوزه مانند کتاب های ابن بشر، ابراهیم فصیح البغدادی، امین ریحانی، و شکری الالوسی اشاره می کند. شاید او فرصت و نیاز زیادی برای پرداختن به تفاوت این کتاب ها با یک دیگر نداشت، در حالی که بی گمان رویکرد این کتاب ها تفاوت های عمده ای با هم دارند که نگاه آن ها به تاریخ منطقه را متفاوت می کند (قزوینی حائری ۱۳۹۲: ۱۳۸-۱۴۲).

یکی از نکات جالب این بخش انتقاد گذرای النقیب به پژوهش های کلاسیک حوزه خلیج فارس است؛ آثاری که عمدتاً با رویکردی سندگرا به تاریخ این منطقه می پردازند. خلدون حسن النقیب در نقد رویکرد سندگرا و باور به فقر نظری پژوهش های سندمحور (النقیب ۱۹۸۷: ۲۰) وام دار رویکرد آنالی خود است که در بخش های بعدی آشکارا از این رویکرد پرده برمی دارد.

۲. «وضعیت طبیعی» النقیب و «جهان - اقتصاد» برودل

یکی دیگر از نکات مهم و اساسی این بخش نقد برخی از آثار و پژوهش‌هایی است که در سخن از نقش قبیله در تاریخ تحولات منطقه بزرگ‌نمایی می‌کنند و هم‌چنین آثار و پژوهش‌هایی که از نظر النقیب در سخن از نقش نفت در تحولات منطقه بزرگ‌نمایی می‌کنند (همان: ۲۳). او معتقد است که تاریخ منطقه صرفاً تاریخ قبیله و یا تاریخ نفت نیست و هم‌چنین معتقد است که تاریخ نباید زیر سایه اسناد قرار بگیرد، بلکه اسناد باید به خدمت مفاهیم و نظریه تاریخی درآیند. النقیب در همین بخش از مهم‌ترین مفهوم مورد استفاده‌اش در این پژوهش، یعنی «الحالة الطبيعية في الخليج والجزيرة العربية» (وضعیت طبیعی خلیج فارس و شبه‌جزیره عربستان) پرده‌برداری می‌کند (همان). النقیب در این پژوهش حوادث ریز و درشت تاریخی را در قالب این مفهوم نظم می‌دهد (همان). النقیب می‌گوید که مرادش از وضعیت طبیعی نه افتادن در ورطه جبر جغرافیایی است و نه یک ایده ایدئولوژیک، بلکه تلاش برای بیان دینامیزم پیوند جامعه و حاکمیت در تاریخ منطقه شبه‌جزیره عربستان و خلیج فارس است (همان: ۲۷).

النقیب در ادامه منبع الهام خود را آشکارا یاد می‌کند و می‌گوید که مفهوم وضعیت طبیعی را، هم‌چون مفهوم جهان - اقتصاد (world-economy) فرنان برودل (Fernand Braudel) برای جهان مدیترانه‌ای، برای خلیج فارس و شبه‌جزیره عربستان استفاده می‌کند (همان: ۲۸).

فرنان برودل و به تبع او خلدون حسن النقیب شکل‌گیری ساختار تاریخی خود را، که در سطور بعد بیش‌تر از آن سخن خواهیم گفت، براساس یک هسته اصلی بنا می‌نهد. برودل منظومه خود را براساس دو گانه دریا - خشکی (برودیل ۱۹۹۳: ۲۳) یا بهتر بگوییم سه گانه کوه - جلگه - فلات (همان: ۲۵) سامان می‌دهد. درواقع، از نظر برودل، تفاوت اقلیمی بین این واحدهای جغرافیایی و نیاز ساکنان این اقلیم‌ها به تولیدات اقلیم دیگر باعث حرکت انسان‌ها بین این واحدهای زمین‌شناختی می‌شود. این حرکت سنگ بنای ساختار تاریخی‌ای است که برودل به آن می‌پردازد. خلدون حسن النقیب، که ایده‌های خود را از برودل الهام گرفته است، نیز سنگ بنای ساختار تاریخی خود را در وهله نخست حرکت انسان بین کرانه و پس‌کرانه و بین مراکز کم‌تر برخوردار و مراکز برخوردار یا مراکز و حواشی در شبه‌جزیره عربستان و حرکت انسان بین دو جهان خلیج فارس و دریای سرخ تلقی می‌کند (النقیب ۱۹۸۷: ۲۸). از نظر خلدون حسن النقیب، جهان - اقتصادی که او در شبه‌جزیره عربستان در نظر می‌گیرد با جهان - اقتصادی که برودل در مدیترانه مدنظر دارد، متفاوت است. تفاوت این دو جهان - اقتصاد در این است که مراکز جهان - اقتصاد برودل شهرهایی مستقل و مبتنی بر سرمایه‌داری هستند که

بازرگانان بر آن‌ها فرمان می‌راندند، مانند ونیز و آمستردام و لندن، اما مرکز جهان - اقتصادهای النقیب در خلیج فارس و دریای سرخ زیر سایه سنگین آریستوکراسی قبیله‌ای از یک سو و شبح سلطه پدرسالارانه امپراتوری‌های محیط بر آن دو جهان - اقتصاد قرار داشتند. این قدرت‌ها، که النقیب از آن‌ها تحت عنوان امپراتوری یاد می‌کند، دولت ممالیک و پس از آن دولت عثمانی در نسبت دریای سرخ و دولت ایران و دولت عثمانی در نسبت خلیج فارس بودند. این روند تا آغاز تحول مرزهای این جهان - اقتصاد و انتقال مرکز ثقل اقتصادی در آن از اواسط قرن نوزدهم به سمت مناطق داخلی و قبیله‌ای زیر فشار استعمارگران غربی ادامه داشت (همان: ۲۸، ۲۹). از نظر النقیب دینامیزمی که به زایش وضعیت طبیعی این جهان - اقتصاد منجر می‌شود، برخلاف تمام تحلیل‌های قبلی، نشان می‌دهد که تجارت مهم‌ترین روش تولید ارزش افزوده اجتماعی در این منطقه است. تجارت در این منطقه شبکه ریشه‌داری از روابط و فعالیت‌ها را در دو جهت سامان می‌بخشد: به سمت بیرون که به رشد شهرهای تجاری ساحلی انجامید و به سمت درون که موجب شکل‌گیری پیمان‌هایی قبیله‌ای در اطراف شهرها و روستاهای استراتژیک مناطق داخلی شد (همان: ۲۹).

خلدون حسن النقیب بیان می‌دارد که برای فهم مناسبات درون دو جهان - اقتصاد خلیج فارس و دریای سرخ باید مناسبات پهنه وسیع‌تری از جغرافیا را مورد توجه قرار داد؛ پهنه‌ای از سواحل غرب هند تا سواحل ایران و سواحل شرق آفریقا، یعنی بخش غربی اقیانوس هند که به سه منطقه تجاری بزرگ حوضه آبریز فرات، شهرهای ساحل سوریه (لوانت)، و حوضه آبریز نیل علیا منتهی شده است و تا آخرین حلقه این زنجیره در شرق دریای مدیترانه و شهرهای تجاری ایتالیا، به‌ویژه ونیز و جنوا، امتداد می‌یابد (همان: ۳۰).

۳. نگاه لایه‌ای به تاریخ

النقیب، با ارجاع به رویکردهای برودل درباره تاریخ لایه‌ای و جهان مدیترانه‌ای، دینامیزمی همانند را برای تحولات دو جهان خلیج فارس و دریای عمان سامان می‌دهد.

او با برداشت لایه‌ای از تاریخ، با وجود انتقاداتی که نسبت به آن وجود دارد، تلاش می‌کند تا برداشتی کاربردی و همه‌جانبه را از حوزه تحلیلی خود ارائه کند. راینهارت کوزلک یکی از باورمندان به برداشت لایه‌ای از تاریخ با ارائه دوگانه تکینگی - تکرار این گونه نگاه خود را توضیح می‌دهد:

تکینگی فقط نیمی از حقیقت است؛ زیرا تاریخ به صورت یک کل بر ساختارهای تکرار و عام استوار است که برآمدن روی داده‌های تکینه در آن پایان نمی‌پذیرد. یک مصداق معمولی از زندگی عادی را مثال بزنم: یک پست‌چی را در نظر بگیرید که صبح بیايد و خبر درگذشت یکی از خویشاوندان را بدهد. شاید شما با شنیدن آن شوکه یا تاحدی متقاعد شوید. در هر حال، این یک وقوع منحصر و یگانه است که با میانجی مأمور پست برایتان روی داده است، اما این واقعیت که مأمور نام‌برده هر صبح در زمان خاصی به کار می‌پردازد، خود یک فرایند تکرار است که به سهم خود تابع اداره منظم پست و بودجه تجدیدپذیر و سالیانه آن است (کوزلک ۱۴۰۱: ۱۵، ۱۶).

یکی از مهم‌ترین نظریه‌پردازان تاریخ لایه‌ای، فرنان برودل، از مهم‌ترین اعضای مکتب آنال است؛ کسی که تلاش می‌کند تا نگاه لایه‌ای به تاریخ را در جهان مدیترانه‌ای جست‌وجو کند. فرنان برودل بین سه لایه تاریخی، که با زمان‌ها یا رشته‌هایی به هم متصل می‌شوند، تمایز قائل می‌شود:

لایه حوادث یا آنچه در سطح اتفاق می‌افتد، یک زمان یا دوره قائم به اشخاص و نه ساختار است که ریتمی تند دارد؛ سطح و یا لایه‌ای که معمولاً دانش کلاسیک تاریخ به آن می‌پردازد و مورخ در این لایه هم‌چون یک روزنامه‌نگار از حادثه‌ای به حادثه‌ای دیگر منتقل می‌شود، همان لایه تاریخ کلاسیک که مورد انتقاد خلدون حسن النقیب نیز است. از همین رو، این لایه از تاریخ، که سطحی‌ترین لایه آن است، از تحولات و رنگ‌های گوناگون لبریز است. حوادث در این لایه از منطق خاصی پیروی نمی‌کنند. معنا و منطق این حوادث در لایه‌های ژرف‌تر دیگری قابل فهم می‌شوند که در چهارچوب آن‌ها رخ می‌دهند (ابی‌سمرا ۱۹۹۳: ۱۳).

اما لایه دوم از تاریخ به شرایط و تحولاتی برمی‌گردد که زندگی جوامع را رقم می‌زنند، البته بدون این که به ساختاری دائمی و ژرف در نسبت با این جوامع تبدیل شوند. واحدهای اندازه‌گیری در این سطح از تاریخ چند ده‌ساله در نظر گرفته می‌شوند تا تاریخ‌پژوه از ره‌گذر این بررسی بتواند مراحل و یا دوره‌های خرد تاریخی را فراچنگ آورد. این لایه از تاریخ مبتنی بر مطالعه شرایط و زمینه‌ها وابسته به چیزی است که برودل آن را «اقتصاد-جهان» می‌نامد، اما زمان طولانی‌تر را برودل رویکرد قری می‌نامد که یک تا دو قرن طول می‌کشد. بررسی این رویکرد قری مقدمه‌ای برای فهم ژرف‌ترین لایه تاریخ از نظر برودل است: یعنی تاریخ بلندمدت (همان: ۱۴).

لایه سوم تاریخ برودلی یا تاریخ بلندمدت لایه زیرین تاریخ را تشکیل می‌دهد. در این لایه از تاریخ زمینه‌ها فراخ‌ترین گستره ممکن را دارند و تحرکات و انباشته‌ها قرن‌ها استمرار می‌یابند و از وجود بنیادهایی سخت خبر می‌دهند که تاریخ روی آن‌ها بنا می‌شود. در این‌جا برودل از مفهوم ساختار استفاده می‌کند، اما ساختاری که او از آن سخن می‌گوید با ساختاری که ساختارگرایان مدعی آن‌اند متفاوت است. این ساختار از نظر برودل وضعیتی است که مشمول گذشت زمان نمی‌شود و در طول زمان فرسایش نمی‌یابد (همان: ۱۵). این لایه از تاریخ ارتباط وثیق و مداوم و تکرارشونده انسان با محیطش را در بازه‌ای بلندمدت موردتوجه قرار می‌دهد. برودل این سه لایه از زمان را زمان فردی، زمان اجتماعی، و زمان جغرافیایی می‌نامد (برودیل ۱۹۹۳: ۲۲). خلدون حسن النقیب تلاش کرد تا نگاه لایه‌ای فرنان برودل در نسبت مدیترانه را بر شبه‌جزیره عربستان منطبق سازد.

۴. تجارت مضاربه‌ای

در نگاه النقیب، همانند برودل، تفاوت اقلیمی و مزیت نسبی یک اقلیم بر اقلیم دیگر انگیزه‌ای است برای حرکت انسان از نقطه‌ای به نقطه‌ای دیگر برای رفع نیازهای اولیه‌اش. این حرکت که سنگ بنای ساختار برودلی و النقیب تلقی می‌شود، باتوجه به انگیزه ایجادشده از ره‌گذر هزینه/فایده انسان و حرکت او در زنجیره و پهنه جغرافیایی بزرگ‌تری که از آن بحث شد، یک سامانه تجاری شکل می‌دهد که النقیب از آن تحت عنوان تجارت مضاربه‌ای یاد می‌کند (النقیب ۱۹۸۷: ۳۰). این شیوه بازرگانی قبل از اسلام در شبه‌جزیره عربستان جریان داشته است و بعد از ظهور اسلام ابعاد جدیدتری پیدا می‌کند. در این شیوه، صاحب سرمایه مال یا کالای خود را در اختیار بازرگان قرار می‌دهد تا او با حرکت و سفر به نقاط دیگر به سود برسد. بر این مبنا، یک‌سوم سود برای بازرگان و دوسوم سود برای صاحب مال‌التجاره است (همان: ۳۲). در این‌جا لازم است اشاره شود که بحث تجارت در شبه‌جزیره عربستان، به‌ویژه مکه پیش از اسلام و پس از اسلام، به دلایل مختلف یکی از مباحث چالشی و موردتوجه شرق‌شناسان مختلف بوده است. ماکسیم رودنسون، ه. لامنز، موننگمری وات، م. کیستر، م. شعبان، داتر، پاتریشیا کرون (Crone 2015: 3-11) در قرن بیستم میلادی و جین. دبلیو هیک (Heck 2006) و بندیکت کهلر (کهلر ۱۴۰۲) در قرن بیست‌ویکم ازجمله کسانی هستند که از زاویه تاریخ اسلام به تجارت و بازرگانی در شبه‌جزیره عربستان پرداخته‌اند، اما کم‌تر کسی مانند خلدون حسن النقیب نگاهی جغرافیایی و از زاویه خلیج فارس و شبه‌جزیره عربستان به این موضوع داشته است.

از همین‌روست که خلدون حسن النقیب، در مقایسه با شرق‌شناسانی که یاد شد و پژوهش‌گران دیگری که در تاریخ اسلام مطالعه می‌کنند، عوامل دینی را کم‌تر در این فرایند موردتوجه قرار می‌دهد. درواقع، این یکی از نقدهای عمده‌ای است که می‌توان به این اثر وارد دانست. درواقع، اشاره به اولین قراض و یا قرض و وام در قالب تجارت مضاربه‌ای که توسط ابوموسی اشعری در اختیار فرزندان خلیفه دوم، عمر، قرار گرفت و اشاره انگشت‌شمار به احادیث و ادبیات دینی‌ای که سفرهای تجاری را ستایش می‌کنند، تنها بحث‌های النقیب در این زمینه است (النقیب ۱۹۸۷: ۳۲، ۳۳).

۵. تأمین راه‌های مواصلاتی

همان‌طور که پیش‌ازاین نیز اشاره شد، راه و مسیر یکی از مهم‌ترین عناصر سامانه تحلیلی النقیب است، اما پرسش این‌جاست که بازرگان و صاحب مال‌التجاره کدام‌یک باید راه را تأمین کنند؟ برای پاسخ به این پرسش باید گفت که این‌جا خلدون حسن النقیب عنصر سومی را وارد منظومه خود می‌کند و این‌گونه گام‌به‌گام دینامیزم تاریخی خود را تکمیل می‌کند. این عنصر سوم قبیله است؛ قبایل ساکن در مناطق داخلی شبه‌جزیره عربستان با گرفتن مبالغی از تجار مسیر ایشان را تا مقصد تأمین می‌کنند. شکل تأمین مسیرها و چگونگی خرید و جزئیات خدمات مختلف امنیتی و حفاظتی بحث مهمی است که با استفاده از اسناد توسط خلدون حسن النقیب ارائه شده است (همان: ۳۷). در این اسناد، که به مسیر حرکت یک کاروان انگلیسی از بصره تا حلب برمی‌گردند، به‌خوبی می‌بینیم که چگونه یک کاروان تجاری در مسیر خود با پرداخت هزینه‌های امنیتی بادیه‌نشینان را وارد چرخه اقتصادی جهان-اقتصاد منطقه می‌کند. در این بین، قبایل مانند شرکت‌های امنیتی از خشونت سازمان‌یافته برای تولید و فروش گونه‌ای معین از خدمات، یعنی خدمات امنیتی، استفاده می‌کنند (همان: ۳۶). در این گرماگرم، قبایل گاهی دست به غارت می‌زنند و با ناامن کردن راه‌ها باعث می‌شوند تا کاروان‌ها از مسیرهای دیگر تردد کنند و این‌گونه باب درآمد‌هایشان را بر خود می‌بندند، گاهی نیز، به‌جای غارت، از ره‌گذر توافق با کاروان‌ها بخشی از درآمد تجاری آن‌ها را می‌گیرند و امنیت آن‌ها را تأمین می‌کنند، شاید میزان این درآمد به‌اندازه غارت نباشد، اما بادوام‌تر است، به‌ویژه این‌که رونق گرفتن مسیر تجاری می‌تواند بر عایدات قبیله بیفزاید، این‌گونه می‌توان گفت دریافت مالیات و حمایت از کاروان‌ها روی دیگر سکه غارت کاروان و گرفتن غنیمت است که در تاریخ طولانی مدت منطقه از سوی قبایل و کنش‌گران مختلف به‌گونه‌های مختلفی اعمال شده است.

۶. چرخه نخبگان قبیله‌ای

خلدون حسن النقیب که گام به گام سامانه تحلیلی - تاریخی خود را بنا می‌کند، در نهایت، پازل تاریخ طولانی مدت خود را با مفهومی کامل می‌کند که از آن تحت عنوان «دورة النخبات القبلية» (چرخه نخبگان قبیله‌ای) نام می‌برد. وی می‌نویسد:

اگر بادقت به نقش اقتصادی سازمان‌های قبیله‌ای - سیاسی بنگریم، می‌توانیم به سوی پدیده‌ای که شاید بتوان از آن تحت عنوان چرخه نخبگان قبیله‌ای یاد کرد، رهنمون شویم. باین که ما نشانه‌هایی قطعی در حال حاضر در این باره در دست نداریم، اما ایده‌ای ما را به این باور نزدیک می‌کند که ظهور و افول مشیخه‌های قبیله‌ای و سلطنت‌ها در منطقه ارتباط مستقیمی با مالیات (یا به طور کلی درآمدهای عمومی) پیدا می‌کند. درآمدهایی که در وهله نخست از تجارت و در وهله دوم از طریق ارائه خدمات امنیتی و در وهله سوم از طریق شکوفایی جنگ و تحمیل مالیات به دست می‌آمدند (همان: ۳۸).

در این جا، می‌توان گفت چرخه نخبگان قبیله‌ای به مثابه منطق حرکتی تاریخ خلیج فارس و شبه جزیره عربستان خود از یک سو نتیجه هم افزایی مناسبات صاحبان مال التجاره و بازرگانان، یعنی تجارت مضاربه‌ای زمینی و دریایی، و از سوی دیگر نتیجه هم افزایی مناسبات قبایل و بازرگانان است که بین دو طیف گرفتن مالیات و غارت در نوسان است.

خلدون حسن النقیب بعید نمی‌داند که بتوان تاریخ سیاسی منطقه به مثابه روبنا و سطحی ترین لایه تاریخ خلیج فارس و شبه جزیره عربستان را برآمده از همین منطق چرخه نخبگان قبیله‌ای تلقی کرد. او می‌نویسد:

برآمدن بوسعیدی‌ها و چیره شدنشان بر یعربه در عمان، برآمدن قواسم و عتوبی‌ها در صحنه حوادث خلیج فارس، ظهور آل سعود و کنار گذاشتن خوالد در احسا و آل رشید در شمال نجد توسط ایشان، برآمدن سلاطین لحج در عدن و یا فراز و فرود تناوبی گروه‌های قبیله‌ای شمر و عنزه (متفق، ضفیر، روله) در بادیه الشام و عراق، بعید نیست که همه برآمده از پدیده واحدی باشند: چرخه نخبگان قبیله‌ای (همان).

خاندان‌های حکومت گر از دل همین چرخه نخبگان قبیله‌ای زاییده می‌شوند، خاندان‌هایی که چه در سواحل و چه در شهرها به مدد پیکارجویان قبیله‌ای و بستگی قبیله‌ای خود تلاش می‌کنند تا در برابر سازمان بازرگانان و پیشه‌وران و فروشندگان و غواصان و دریانوردان بایستند و از این ره گذر از یک سو قدرت خود برای حمایت از تجارت را بالا ببرند و از سوی دیگر، ساکنان مناطق حضری را منقاد خود کنند (همان: ۳۹).

۷. محدودیت‌های وضعیت طبیعی حیات اقتصادی

خلدون حسن النقیب در ادامه ویژگی‌های وضعیت طبیعی را یکی پس از دیگری برمی‌شمرد و به مناسباتی اشاره می‌کند که براساس این ویژگی‌ها شکل می‌گیرند.

یکی از ویژگی‌های وضعیت طبیعی محدودیت‌های فراوان و پیش‌بینی‌ناپذیر بودن بازار و قیمت‌ها و مناسبات تجاری است که خلدون حسن النقیب تاحدودی از آن پرده برمی‌دارد. در این بین، برای رفع این مشکل شبکه‌هایی از روابط در سرتاسر بنادر اقیانوس هند شکل گرفت؛ شبکه‌هایی مبتنی بر اعتماد فیما بین که تجارت را برای بازرگانان تسهیل می‌کرد. اعتماد موجود و یا شکل‌گرفته در این شبکه می‌تواند مبانی مختلفی داشته باشد که النقیب تنها به رابطه هم‌شهری بودن اشاره می‌کند؛ مسئله‌ای که باعث شد اقلیت‌هایی از شهرهای ساحلی مانند شحری‌ها، عمانی‌ها، هرامزه، حضارمه، بحارنه، و ... در اقصی‌نقاط سواحل اقیانوس هند ساکن شوند و هم‌شهریان خود را که برای تجارت به آن مناطق می‌رفتند حمایت کنند. این اقلیت‌ها مراکزی را در غربت ساختند که این مراکز علاوه‌براین که محلی برای استراحت بازرگانان هم‌شهری بود، محلی بود برای انبار کالای هم‌شهریان و همچنین محلی برای تبادل اطلاعات پیرامون کالاها، قیمت‌ها، و ... که در نهایت به سود بازرگانان هم‌شهری تمام می‌شد (همان: ۴۲).

النقیب به‌درستی این مراکز را یاد می‌کند، اما می‌توانست درباره مناسبات اعتمادساز در این مراکز بیش‌تر سخن بگوید. هرچند در جای دیگری اظهار می‌دارد که مسائلی از این دست را به زمانی دیگر وانهاده است (همان: ۱۶۶). مذهب مشترک، دین مشترک، و شیخ و مراد مشترک در میان صوفیان می‌توانستند محمل خوبی برای شکل‌گیری یک شبکه تجاری باشند. در این بین حتی می‌توان به مفهوم تصوف دریایی اشاره کرد. بر مبنای این مفهوم، تصوف به‌مثابه یک نخ تسبیح افراد زیادی را در اقصی‌نقاط سواحل اقیانوس هند به هم مرتبط می‌ساخت؛ ارتباطی که به یک شبکه اقتصادی تبدیل می‌شد و حتی کارکردی شبیه بیمه ارائه می‌کرد (ابراهیم‌زاده ۱۴۰۰: ۱۰۵، ۱۰۶).

۱.۷ تجارت فصلی

یکی دیگر از محدودیت‌های تجارت وضعیت طبیعی موسمی بودن آن است. مراد از موسمی بودن تجارت یا به‌طور کلی زندگی اقتصادی، ضرورت تناسب فعالیت‌های اقتصادی با مواسم و فصول طبیعی، و ضرورت سامان‌دادن این اقتصاد در زمان‌هایی مشخص است. این گونه و به‌ویژه به‌خاطر محدود بودن کشاورزی در شبه‌جزیره عربستان، که محصور در

واحدهای نجد و دشت‌های عمان و یمن بود، با یک چرخه اقتصادی فصلی و یا موسمی مواجه هستیم؛ در یک فصل به چرا و تربیت چهارپایان می‌پرداختند و در فصلی دیگر جنگ و غزو در فصلی مسابله^۱ می‌کردند؛ این زندگی اقتصادی فصلی در شبه‌جزیره عربستان با تجارت جهانی در اقیانوس هند، که آن نیز در دوره پیشامدرن خصلتی فصلی و موسمی داشت، چفت می‌شد؛ چه تجارت در اقیانوس هند نیز به بادهای موسمی بستگی داشت. در خلیج فارس نیز فصل تجارت را «سفر» یا سفار می‌گفتند. این فصل که از پاییز آغاز می‌شد با فصل «ثمره» یا بار دادن محصول، که در این جا عمدتاً خرما بود، در جنوب عراق هم‌زمان می‌شد. قیمت خرما به‌عنوان یک کالای خوراکی اصلی در منطقه، که نقش مهمی در تجارت ایفا می‌کرد، در فرایندی مانند «بوس خرما» که در ابتدای فصل در بصره و ابوالخصب برگزار می‌شد، تعیین می‌گشت. در این بین، سفر نیز با باد شمال شرقی در پاییز و زمستان آغاز می‌شد. از این ره‌گذر تاجران مضارب‌ای کالاهای خود را سوار بر کشتی‌ها به‌سوی هند و یا سواحل شبه‌جزیره عربستان و با مرکزیت عدن از آن‌جا به شرق آفریقا منتقل می‌کردند و با باد جنوب غربی در اواخر بهار و یا تابستان بازمی‌گشتند و تابستان را به غوص و استحصال مروارید و یا تجارت داخلی و مسابله با بدویان می‌گذراندند (النقیب ۱۹۸۷: ۴۴، ۴۵). النقیب تجارت فصلی در دریای سرخ را نیز با جزئیات بیان می‌کند که از آن می‌گذریم.

درواقع، می‌توان گفت که در دوره پیشامدرن، که تکنولوژی هنوز نتوانسته بود طبیعت را هم‌چون عصر حاضر راه‌وار خود سازد، اقتصاد و تجارت باتوجه‌به نبود کشتی‌های بخار، نبود حمل‌ونقل ریلی و هوایی و موتوری، نبود کانتینرهای دارای سردخانه و یخچال، عدم توانایی انبارداری طولانی‌مدت، نبود امکانات بسته‌بندی و صنایع تبدیلی برای کالاهای حساس مانند مواد غذایی و ... باعث می‌شد تا اقتصاد و تجارت به یک چرخه و یا زنجیره و یا یک دینامیزم حاوی چرخ‌دنده‌های زیاد تبدیل شود که به محدودیت‌های طبیعی محکوم است و گزینه‌های زیادی پیش‌رو ندارد. در این بین، مثلاً ادویه‌ای که در هند به‌عمل می‌آید، در یک زنجیره زمانی محدود باید به سواحل مدیترانه می‌رسید؛ جایی که یک چرخه تجاری دیگر منتظر رسیدن کالا بود تا این‌بار در جهان مدیترانه‌ای و یا اروپا به‌حرکت درآید (همان: ۴۶).

این محدودیت‌ها کار تجارت را به یک شغل بسیار حرفه‌ای و دقیق تبدیل می‌کرد که نه‌تنها هریک از عناصر شاغل می‌بایست زمان‌بندی‌ها و شیوه انتقال کالاها را به‌خوبی می‌دانستند، بلکه باید به دیگر عناصر زنجیره اطمینان کافی می‌داشتند. شاید همین عامل بود که باعث می‌شد خاندان‌های خاصی بخشی از یک کار اقتصادی و یا تجاری را سال‌ها یا دهه‌ها یا سده‌ها پی

می‌گرفتند و در این فرایند روابط عمیقی نیز با دیگر خاندان‌های زنجیره پیدا می‌کردند. پس، می‌توان گفت این محدودیت‌ها به‌طور طبیعی موجب ایجاد انحصار می‌شد. خلدون حسن النقیب تنها در یک پانویست و به‌صورت گذرا و به‌نقل از چند پژوهش دیگر، این محدودیت‌ها را بهانه شکل‌گیری انحصار تلقی می‌کند. در این بین، برخی از قدرت‌های بومی مانند سلاطین محلی (به‌عنوان نمونه انحصار تجارت فلفل توسط ممالیک) در جایی که امکان شکستن انحصار هم موجود بود، اجازه این کار را به‌بهانه همین محدودیت‌ها نمی‌دادند (همان: ۴۵). به‌نظر می‌رسد جا داشت که النقیب بیش‌تر به این موضوع می‌پرداخت و در این مسئله به دو پانویست اکتفا نمی‌کرد.

النقیب به موسم حج نیز، هرچند یک موسم قمری است و با فصول سال که براساس سال شمسی محاسبه می‌شوند متفاوت است، به‌عنوان یک فصل تجاری موازی دیگر فصول تجاری اشاره می‌کند.

النقیب در پایان فصل دوم کتاب به یکی از اهداف مهم خود در این پژوهش اشاره می‌کند و باتوجه‌به برخی از اسناد و مندرج‌کردن این اسناد در یک جدول تأکید می‌کند که این جدول از رونق تجارت در حوزه عربی-اسلامی نشان دارد؛ برخلاف نظر برخی از پژوهش‌گران، ازجمله چارلز عیسوی که معتقد است بازرگانی در شرق، به‌ویژه جهان اسلام و جهان عرب، بین قرن دوازدهم و چهاردهم میلادی کم‌رونق شده بود (همان: ۵۰).

۸. گذار از تاریخ خرد (میکرو) به تاریخ کلان (ماکرو)

النقیب در فصل سوم کتاب به فرایند تحول جهان و تأثیر آن بر وضعیت طبیعی زندگی اقتصادی در حوزه اقیانوس هند می‌پردازد. النقیب در ابتدای این فصل از تاریخ خرد (میکرو) می‌گوید که تلاش می‌کرد در فصول قبل به آن نزدیک شود، به‌گونه‌ای تاریخ کلان (ماکرو) گذار می‌کند تا بتواند مطالعه خود را از دوره سنت به‌سوی دوره مدرن منتقل کند. او تاریخ کلان خود را خیلی مستند نمی‌کند و در این جا خود را نه یک مورخ، بلکه یک جامعه‌شناس می‌خواند (همان: ۵۵، ۵۶) تا ضعف ارجاع و استناد خود را موجه سازد. در این فصل، النقیب به‌سرعت دوره‌های تاریخی کلان را مرور می‌کند؛ مروری که البته می‌تواند بحث‌برانگیز باشد. وی در ابتدا از شکست انقلاب بازرگانی اول در عراق و شرق جهان اسلام بین قرن هشتم تا یازدهم یاد می‌کند؛ فرایندی که بر انقلاب کشاورزی آن دوره تکیه داشت. انقلاب کشاورزی بر میزان خراج افزود و ازطرفی تجارت زمینی بین چین و شمال آفریقا نیز به‌اوج خود رسید و ورود

حجم بالایی از طلای سودان سرمایه آن را فراهم کرد. مرحله بعد، آغاز انقلاب بازرگانی دوم از قرن سیزدهم تا هفدهم بود که بر افزایش تقاضا برای کالاهای شرقی و تعامل تجاری بین شرق و غرب تکیه داشت و در نهایت به انحصار راه‌های دریایی اقیانوس هند و سیطره مسلمانان بر بازارهای ساحلی سوریه و مصر انجامید (همان: ۵۶). النقیب در ادامه از آغاز مرکانتیلیسم - عربی اسلامی سخن می‌گوید، هرچند تعریفی از این مرکانتیلیسم - عربی اسلامی به‌دست نمی‌دهد. النقیب علت شکل‌گیری این مرکانتیلیسم - عربی اسلامی را در قرن سیزدهم انحصار تجارت شرق و غرب در دست مسلمانان و تبدیل اقیانوس هند به یک دریاچه عربی - اسلامی می‌داند. النقیب احتمال می‌دهد که نبود یک حکومت مرکزی قدرت‌مند در سواحل جنوب شبه‌جزیره عربستان و شرق هند و غرب آفریقا باعث شکوفایی بازرگانی در این دوره شده است. در این بین ظهور جنگ‌های صلیبی به‌مثابه واکنشی به انحصار در نظر گرفته می‌شود. از نظر او در اواخر قرن شانزدهم روح صلیبی اهداف امپریالیستی واضحی از خود به‌نمایش گذاشت (همان: ۵۷). سیطره پرتغالی‌ها، به‌ویژه بعد از جنگ دیو در سال ۱۵۰۹، نتوانست وضعیت طبیعی را به‌یک‌باره و به‌صورت مستقیم از میان ببرد. در واقع، از قرن شانزدهم تا اواسط قرن نوزدهم وضعیت طبیعی کج‌دار و مریز به‌حرکت خود ادامه می‌داد تا این‌که در نیمه دوم قرن نوزدهم به پایان خود نزدیک شد. النقیب در این‌سطور به تفاوت استعمار پرتغالی‌ها و هلندی‌ها و انگلیسی‌ها اشاره می‌کند که می‌توان آن را با تفصیل بیش‌تری در کتاب *رقابت بین‌المللی در خلیج فارس*، نوشته مصطفی عقیل، دید (عقیل ۱۳۹۱). در این بین، پرتغالی‌ها بیش‌تر تلاش کردند بر مناسبات مستحکم اقتصادی منطقه سوار شوند تا این‌که بخواهند آن‌ها را تغییر دهند. با شکل‌گیری شرکت‌های هند شرقی، انحصار تجارت در اقیانوس هند هم‌زمان با ازدست‌رفتن سیطره مسلمانان بر شرق مدیترانه به این شرکت‌ها تعلق گرفت، اما نزاع بین استعمارگران انگلیسی و هلندی و فرانسوی به اقتصاد وضعیت طبیعی اجازه داد تا کج‌دار و مریز تداوم یابد و حتی فعالانه تا نیمه قرن نوزدهم، که انگلیسی‌ها کار وضعیت طبیعی زندگی اقتصادی در منطقه را یک‌سره کردند، در برابر استعمارگران مقاومت کند. با بسط هیمنه بریتانیا فرایند افول وضعیت طبیعی آغاز شد. سیطره بریتانیا بر مناطق بازرگانی سستی و هم‌چنین تنگه‌ها تجارت مضاربه‌ای را تحت لوای خود درآوردند، خاندان‌های حکومت‌گر را از ره‌گذر معاهده‌های حمایتی به‌زیر چتر خود بردند، فصلی‌بودن تجارت وضعیت طبیعی را به‌یمن تکنولوژی برهم زدند، و در نهایت کار ناوگان‌های محلی‌ای را که به سفرهای دور و دراز تجاری می‌رفتند یک‌سره کردند (النقیب ۱۹۸۷: ۵۸). النقیب تاریخ این دوره را به چهار دوره کوچک‌تر تقسیم می‌کند: دوره سیطره پرتغالی‌ها از ۱۵۰۹ تا ۱۶۲۲، دوره نزاع استعمارگران در منطقه و مقاومت ملی - محلی از ۱۶۳۰

تا ۱۸۳۹، دوره تسلط انگلیسی‌ها از ۱۸۳۹ تا ۱۹۲۰، و در نهایت نیز گذار از دولت رانتیر به آن‌چه خلدون حسن النقیب تحت عنوان دولت تسلطی از آن یاد می‌کند از ۱۹۲۰ تا ۱۹۸۵ (همان: ۵۸، ۵۹).

۹. سرنوشت چرخه نخبگان قبیله‌ای

با بسط سیطره استعمارگران چرخه نخبگان قبیله‌ای شروع به مقاومت کرد و در سه جنبش نمود یافت: زیدی یمن، که از مناطق کوهستانی به سمت سواحل شافعی مذهب حرکت کرد، و جنبش اباضی، که از مناطق قبیله‌ای به سمت مسقط حرکت کرد، و جنبش وهابی - سعودی، که از قلب شبه‌جزیره عربستان نشئت گرفت. النقیب این جنبش‌ها را جنبش مقاومت محلی - ملی البته با رنگ‌وبوی مذهبی تلقی می‌کند (همان: ۷۵). در این بین، البته ملی‌دانستن این جنبش‌ها جای شک و تردید دارد و به نظر می‌رسد این نگاه دچار گونه‌ای زمان‌پریشی و آناکرونیسم باشد. با شکل‌گیری این جنبش‌های سیاسی - مذهبی چرخه نخبگان قبیله‌ای گونه‌ای پویایی تجاری نیز از خود به‌نمایش گذاشت (همان: ۷۶). النقیب فصل چهارم خود را به چگونگی پایان وضعیت طبیعی از سوی انگلیسی‌ها اختصاص می‌دهد؛ مسئله‌ای که پیش‌ازین نیز به‌اختصار از آن سخن رفته بود. انگلیسی‌ها برای سیطره بر منطقه، به‌جز قدرت سخت خود، به مفهوم‌سازی، گفتمان‌سازی، و قدرت نرم نیز روی آوردند و تلاش کردند، علاوه بر اعمال قدرت سخت، حاکمان محلی به‌مثابه میراث‌بران چرخه نخبگان قبیله‌ای هم‌راه با خود را از طریق معاهدات پی‌درپی به رسمیت بشناسند و حضور و وجود خود در منطقه را مشروعیت بخشند. در این مرحله، بازرگانان محلی از چرخه اقتصادی پیشاسرمایه‌داری در منطقه دور شدند و به چرخه تجارت جهانی پیوستند و به وکلا و یا پخش‌کنندگان کالاهای اروپایی تبدیل شدند (همان: ۸۸). انگلیسی‌ها از ره‌گذر معاهدات حمایت هم‌خاندان‌های هم‌راه با خود را به رسمیت شناختند و هم‌نگاه سرزمینی و تعلق به سرزمین را در میان خاندان‌های هم‌راه با خود نهادینه ساختند؛ امری که خلدون حسن النقیب آن را فرایندی ویران‌گر در جهت تقسیم جامعه‌ای یک‌دست به گروه‌هایی جدا از هم، که بر سر مسئله وطن و مرزها باهم به نزاع پرداختند، تلقی می‌کند. این‌گونه بود که جغرافیای سیاسی منطقه کم‌کم به شکل امروزی خود درمی‌آمد (همان: ۹۹، ۱۰۰).

۱۰. دولت تسلطی

النقیب در فصل پنجم به دوره معاصر و حوادث پس از جنگ جهانی اول و اکتشاف نفت در منطقه و تأثیر آن بر سرنوشت خلیج فارس و شبه‌جزیره عربستان می‌پردازد؛ دوره‌ای که

معاهدات انگلیسی در آن ادامه یافت و پس از این که در دوره قبلی هریک از خاندان‌های حکومت‌گر را اسیر سرزمینی خاص کرده بود، حال به‌طور جزئی‌تر تمایز این سرزمین‌ها از یکدیگر و تعیین مرزها را هدف قرار داده بود (همان: ۱۱۱). از نظر النقیب، این فرایند همه به‌سود بریتانیا بود تا این که واقعاً به‌سود مردم منطقه بوده باشد.

النقیب در ادامه به تاریخ معاصر کشورهای حاشیه جنوبی خلیج فارس می‌پردازد و به تلاش برای اکتشاف نفت از سوی شرکت‌های انگلیسی و آمریکایی اشاره می‌کند؛ مسئله‌ای که اعتراضاتی را در این مناطق به‌همراه داشت. پس از اکتشاف نفت و به‌ویژه پس از جنگ جهانی دوم، شیخ‌نشین‌های حاشیه جنوبی خلیج فارس به حاکمیت‌هایی رانتیر تبدیل شدند. در این بین، این شیخ‌نشین‌ها قبل از این که در جامعه جهانی به‌عنوان کشور به رسمیت شناخته شوند، از رانت نفتی بهره بردند (همان: ۱۱۹). شیوخ منطقه توانستند اعتراضات را از طریق رانت نفتی فرو بخوابانند و با خرید رضایت مردم آن‌ها را به خانه‌هایشان بازگردانند، اما در هر صورت اعتراضات دهه‌های میانی قرن بیستم در شکل‌گیری حکومت‌هایی تأثیرات عمیق گذاشت که در سال‌های نه‌چندان دور بعد به استقلال رسیدند. شیوخ با استفاده از رانت نفتی توانستند حاکمیت‌هایی مرکز‌محور ایجاد کنند؛ شیوخی برآمده از خاندان‌های حکومت‌گر سستی یا همان چرخه نخبگان قبیله‌ای که از ره‌گذر معاهدات حمایت بر سر جایشان فریز شد و از این پس دیگر این چرخه نتوانست به حرکت خود ادامه دهد (همان: ۱۲۵). این گونه بود که آن‌چه خلدون حسن النقیب از آن تحت عنوان حاکمیت تسلطی یاد می‌کند شکل گرفت. تجربه حاکمیت رانتیر، افزایش اعتراضات و جنبش‌های اعتراضی، و طرح استعمار برای ازهم‌گسستن جامعه خلیج فارس و شبه‌جزیره عربستان باعث شکل‌گیری حاکمیت تسلطی شد (همان: ۱۴۳). حاکمیت تسلطی یک الگوی مدرن استبدادی است که از طریق نفوذ در سازمان‌های مردم‌نهاد، این سازمان‌ها را از طریق رانت به امتدادی از دستگاه حکومتی تبدیل کرد و با نفوذ به اقتصاد و یا از طریق شبه‌ملی‌سازی صنایع و یا توسعه بخش عمومی بر اقتصاد استیلا یافت و به‌گونه‌ای به سرمایه‌داری دولتی شدت بخشید و موجب شد تا این شیخ‌نشین‌ها بدون گذار از حاکمیتی ملی به حاکمیتی تسلطی تبدیل شوند (همان: ۱۴۴). این گونه، شیوخ از طریق همین نهادهای مردمی، که خلدون حسن النقیب از آن‌ها تحت عنوان «تضامنیات» (corporation) (بنگاه‌ها) یاد می‌کند، حکم‌رانی می‌کنند. نهاد قبیله، بازرگانان، نهاد مذاهب و فرق، نهاد دین، و طبقه متوسط نهادهایی هستند که به‌زعم النقیب به بنگاه‌هایی برای حاکمیت شیوخ تبدیل می‌شوند (همان: ۱۴۹). از نظر النقیب کارکرد این بنگاه‌ها تنها استفاده حاکمیت نیست، بلکه حاکمیت با اعتباربخشی به این بنگاه‌ها و به رسمیت شناختن آن‌ها باعث کم‌رنگ شدن هویت ملی می‌شود (همان: ۱۷۳).

خلدون حسن النقیب در پایان کتاب نیز توصیه‌هایی برای برون‌رفت از دولت تسلطی ارائه می‌دهد که البته پس از گذشت سه دهه هنوز به واقعیت نپیوسته است.

۱.۱. نگاه انتقادی به کتاب خلدون حسن النقیب

کتاب خلدون حسن النقیب کتابی جدی است. از همین رو، در این سطور بیش‌تر به معرفی آن پرداختیم تا نقد آن. این کتاب به‌واقع به تاریخ و سیاست در منطقه خلیج فارس نگاهی نو انداخته و می‌تواند برای پژوهش‌گران این حوزه الهام‌بخش باشد. در این بین، خلدون حسن النقیب ادعایی بر بی‌نقص بودن کارش نکرده است و بسیاری از موارد و ابهامات و کاستی‌ها را نیز به پژوهش‌های آینده موکول کرده است. در بخش توضیح نگاه خلدون حسن النقیب به برخی از انتقادات درمورد کتاب اشاره شد. در این بخش بیش‌تر در این باره سخن خواهد رفت. کم‌توجهی خلدون حسن النقیب به سازوکارهای فرهنگی دینامیزم طراحی‌شده توسط وی یکی از مواردی است که می‌تواند به‌عنوان انتقاد از کتاب النقیب مطرح شود. مسئله‌ای که همان‌طور که قبلاً نیز بیان شد، از سوی النقیب به پژوهش‌های بعدی‌اش موکول شده بود. در این باره پیش‌از این سخن رفت.

۱.۱.۱ جبرگرایی

پیش از آن‌که به‌طور مستقیم به نقد پژوهش خلدون حسن النقیب بپردازیم، بهتر است در ابتدا به نقدهای وارد بر نگاه فرنان برودل، به‌عنوان الهام‌بخش خلدون حسن النقیب، نگاهی کوتاه بیندازیم. در سطح نظری برخی از تاریخ‌پژوهان به جبرگرای برودل، به‌عنوان الهام‌بخش النقیب، نقد می‌کنند و گاهی نگاه او بلکه نگاه تمام اصحاب مکتب آنال را گونه‌ای جبر محیطی تلقی می‌کنند. برخی از تاریخ‌پژوهان انتقاداتی نه‌چندان قوی (پرگاری ۱۳۹۱: ۲۹) و برخی دیگر جدی‌تر به جبرگرایی نگاه برودل و مکتب آنال می‌پردازند (Clark 1999: 20). در این بین، مورخان کلاسیک رویکرد برودل را جبرگرایانه تلقی می‌کنند (ibid.: 121)، اما اصحاب مکتب آنال، از جمله لوسین فور استاد برودل، در قالب یک کتاب جبر جغرافیایی را رد کرده است؛ هرچند عده‌ای بر تأثیرگذاری فاکتورهای جغرافیایی در تاریخ صحه گذاشتند (ibid.: 116). برودل نیز با آگاهی از این امر تلاش کرد تا دامن پژوهش‌های خود را از جبرگرایی و جبر جغرافیایی برهاند. برودل برای رهاشدن از اتهام جبر جغرافیایی در فصلی که در ویرایش اول

کتاب *مدیترانه و جهان مدیترانه‌ای* خود تحت عنوان «ژئو-تاریخ و جبرگرایی» می‌نویسد، به‌جای استفاده از مفهوم ژئوپلیتیک از مفهوم ژئو-تاریخ Geo-history استفاده می‌کند. برودل معتقد است که مفهوم ژئوپلیتیک، جغرافیا را به‌صورت پیشینی به‌عنوان چهارچوب ظهور اکنون مفروض می‌گیرد، اما مفهوم ژئو-تاریخ یک جغرافیای انسانی هوشمند را به‌دست می‌دهد که باید از زمان‌پریشی و آفت حال‌گرایی دور نگه داشته شود. از نظر او، باید روش‌های خود را هم‌خوان با واقعیت‌های گذشته به‌کار برد (Pepe 2018: 30). شایان ذکر است که این فصل در ویرایش معروف سال ۱۹۶۶ نیامده است. برخی از منتقدان برودل بحث دربارهٔ این فصل از کتاب او را پیچیده‌تر می‌دانند و معتقدند که برودل در این بخش ماهرانه جبرگرایی را تأیید و هم‌زمان انکار کرده است (Clark 1999: 129). درواقع، می‌توان گفت برودل در رویکرد خود اختیار انسان را نفی نمی‌کند، بلکه اختیار انسان را محدود به شرایط تلقی می‌کند. لوسین فور، استاد برودل، برای دورماندن از اتهام جبرگرایی از مفهوم «امکان‌گرایی جغرافیایی» (geographical possibilism) استفاده می‌کند (ibid.: 160) که به‌نظر می‌رسد مفهوم مهمی است. به‌نظر نگارنده، اساساً نگاه لایه‌ای به تاریخ امکان توجه به فاکتورهای محیطی و جغرافیایی را در کنار قدرت انتخاب انسان به پژوهش‌گر می‌دهد. می‌توان گفت لایهٔ رویین و سطحی تاریخ جایی است که کنش‌گران، باتوجه به امکانات و ظرفیت‌هایی که محیط در اختیار آن‌ها قرار می‌دهد، دست به انتخاب می‌زنند؛ به‌عنوان نمونه، اگر بخواهیم این مسئله را در زمینهٔ پژوهش خلدون حسن النقیب، که ملهم از برودل است، موردبررسی قرار دهیم، باید بگوییم که «نخبگان قبیله‌ای»، که النقیب از آن‌ها سخن می‌گوید، درنهایت و در رویین‌ترین لایهٔ تاریخ باتوجه به محدودیت‌ها انتخاب می‌کنند که کاروان‌های عبوری از بیابان را موردغارت قرار دهند یا این‌که از آن‌ها مالیات اخذ کنند. اگر کنش‌گر قبیله‌ای غارت را برگزیند، ثروتی قابل‌توجه به‌دست خواهد آورد، اما با ناامن شدن راه، امکان عبور کاروان‌های دیگر از این راه کم می‌شود، اما اگر مالیات اخذ کند و امنیت راه را درقبال مبلغی کم‌تر از آنچه در غارت به‌دست خواهد آورد تأمین کند، عبور کاروان‌های دیگر از این مسیر را تضمین خواهد کرد و درآمدی بادوام‌تر را برای خود رقم خواهد زد، این‌گونه است که نخبگان قبیله‌ای با انتخاب راه‌بردی خود می‌توانند به چرخهٔ نخبگان قبیله‌ای بپیوندند و در رأس یک مشیخه قرار گیرند، یا این‌که از دور خارج شوند. در این مثال، که برگرفته از رویکردهای النقیب است، می‌بینیم که قدرت انتخاب انسان چه‌قدر می‌تواند در سرنوشت او و حتی قبیله و چه‌بسا برآمدن یک خاندان یا سقوط یک حکومت مؤثر باشد.

۲.۱۱ بسنده نبودن اسناد

پس از این که مهم‌ترین نقد رویکرد آنالی و برودلی را مورد توجه قرار دادیم، بهتر است به پژوهش خلدون حسن النقیب بازگردیم. در این باره نیز می‌توان به مقایسه بین پژوهش النقیب و برودل پرداخت. برودل برای اثبات مدعا و نظریه خود و برای سروشکل دادن به آنچه جهان مدیترانه‌ای تلقی می‌کند، در قالب دو جلد بیش از ۱۷۰۰ صفحه در ترجمه انگلیسی کتاب مطلب، سند، جدول، نمودار، و نقشه ارائه کرده است (Braudel 1966). او تلاش کرده است تا مخاطب را با رویکرد خود کاملاً اقناع کند، اما خلدون حسن النقیب تنها در کم‌تر از دویست صفحه در نسخه عربی و ترجمه انگلیسی کتاب خود منظومه تحلیلی‌اش را سامان می‌دهد و به نظر نگارنده، کار او در حد یک طرح مسئله باقی می‌ماند. اشاره به تعداد صفحات در این بخش برای نشان دادن میزان تلاش هریک از دو پژوهش‌گر برای ارائه اسناد بیش‌تر در جهت اثبات مدعای خود است. النقیب در نبود و یا عدم اشاره کافی به اسناد، دست‌به‌دامان جدول تنوع کالاها در دوره عباسی می‌شود تا رونق اقتصادی در منطقه را اثبات کند (النقیب ۱۹۸۷: ۴۹). با این که چنین نگاه‌هایی را می‌توان نگاه‌هایی خلاقانه توصیف کرد، به نظر می‌رسد مخاطب به دلیل جنس تئوری مورد استفاده النقیب برای فهم بیش‌تر موضوع به توصیفات عینی‌تری نیاز دارد که به مدد اسناد بیش‌تر حاصل می‌شود، در حالی که برودل در جای‌جای پژوهش خود با استفاده از اسناد، نقشه‌هایی جزئی در اختیار مخاطب قرار می‌دهد، اما خلدون حسن النقیب در تمام پژوهش خود تنها از یک نقشه استفاده می‌کند (همان: ۳۱) که توضیحات زیادی نیز درباره راه‌های پریچ‌وخم آن داده نمی‌شود. با توجه به این که کریدورها و مسیرها و شهرهای تجاری و ترانزیتی از مهم‌ترین عناصر رویکرد النقیب هستند، به نظر می‌رسد برای اثبات مدعا و نظریه النقیب نیاز بود که بیش‌تر از آنچه در کتاب وجود دارد به آن‌ها پرداخته می‌شد. در این بین، به نظر می‌رسد رویکرد النقیب در حد طرح مسئله باقی می‌ماند؛ طرحی که قرار بود النقیب در پژوهش‌های بعدی به محک بزند و به نظر نمی‌رسد به انجام رسیده باشد.

البته نباید از نظر دور داشت که النقیب با توجه به نگاهی که به مکتب آنال دارد، رویکرد خود را در نقد نگاه سندگرا در ابتدای پژوهش نیز نشان داده بود (همان: ۲۰)، اما باید توجه داشت که انتقاد به نگاه سندگرا نباید به نادیده گرفتن اسناد منجر شود. شاید نقطه عزیمت النقیب، یعنی علوم سیاسی، به چنین رویکردی شدت بخشیده باشد. باید گفت نگاه انتقادی به رویکرد سندگرا در میان اصحاب مکتب آنال و به‌ویژه برودل باعث نشده است تا اصحاب این رویکرد از اسناد بهره نبرند. این مسئله را به‌خوبی می‌توان در پژوهش برودل دید.

ازسویی برودل پژوهش سترگ خود را به دوره فیلیپ دوم اختصاص داده است، اما خلدون حسن النقیب پژوهش خود را تا دوره معاصر ادامه می‌دهد و از نظر زمانی دوره‌ای طولانی‌تر را مدنظر دارد. او رویکرد آنالی خود را به‌عنوان بستری برای سامان‌دادن به نظریه «دولت تسلطی» در نظر می‌گیرد. به‌نظر می‌رسد که النقیب برای این مسئله نیز نیازمند کاری مضاعف بود.

۳.۱۱ نگاه ایدئولوژیک

خلدون حسن النقیب در ابتدای کتاب خود برخورداری از یک نگاه ایدئولوژیک را نفی می‌کند (همان: ۲۷). بااین‌که می‌توان تاحدی این سخن او را پذیرفت، نمی‌توان نگاه او را به کلی عاری از نگاه‌های ایدئولوژیک تلقی کرد.

جدای از این‌که النقیب از واژه خلیج عربی استفاده می‌کند، که البته در آن روزگار به‌دلیل فراگیری در کشورهای عربی دیگر یک واژه ایدئولوژیک تلقی نمی‌شد، می‌توان گفت یک ناسیونالیست پیش‌رو بود. خیرالدین حسیب، مدیر مرکز دراسات الوحدة العربیة و رئیس طرح، یک ناسیونالیست میانه‌روی عراقی بود. مرکز دراسات الوحدة العربیة نیز، که پژوهش النقیب را منتشر کرده، مرکزی با نگاه‌های ناسیونالیسم عربی است که سخن از آن مجالی دیگر می‌طلبد. النقیب در این کتاب، درمقام یک روشن‌فکر ناسیونالیست عرب، نقدهایی جدی و شدید را نثار کشورهای حاشیه جنوبی خلیج فارس می‌کند و به‌دلیل نوشتن این کتاب در کویت زندانی هم می‌شود (روزنامه السیفیر ۲۰۱۱: ۱۸).

جدای از این مسئله، تأکید النقیب بر روی شبه‌جزیره عربستان به‌عنوان یک مرکز تجاری پویا و البته همان‌طور که پیش‌ازاین نیز گفته شد، عدم استناد کافی دراین‌باره خود می‌تواند برآمده از گونه‌ای عرب‌گرایی باشد. درواقع، حضور النقیب در شبه‌جزیره عربستان به او زاویه دید ویژه‌ای می‌دهد که می‌توان گفت در آن شبه‌جزیره عربستان در مرکز قرار می‌گیرد. اگر کسی نقطه عزیمت خود را مثلاً ایران و یا حتی خود خلیج فارس و نه شبه‌جزیره عربستان قرار دهد، شاید مسئله را به‌گونه‌ای دیگر ببیند. می‌توان گفت النقیب درباره سواحل شمالی خلیج فارس چندان سخن به‌میان نیاورده است، بااین‌که مدعی بررسی کل خلیج فارس است.

ازطرف‌دیگر، النقیب گاهی در جزئیات سخنانی شگفت دارد که می‌تواند برآمده از خاستگاه فرهنگی و ایدئولوژیک او باشد. بسیار شگفت است که النقیب شیعه‌شدن مردم جنوب عراق و بخشی از کویت، بحرین، و احسا را به‌دلیل قدرت‌گرفتن رضاشاه و شکست شیخ خزعل و مهاجرت اعراب ایران در دوره معاصر تلقی می‌کند (النقیب ۱۹۸۷: ۱۱۴)، درحالی‌که شیعه‌شدن

این مناطق بسیار پیش‌ازاین اتفاق افتاده است و البته هریک از مناطقی که النقیب درباره شیعه‌شدنشان در این فقره سخن می‌گوید، متفاوت با دیگر مناطق به تشیع روی آورده‌اند. به‌عنوان نمونه، پیدایش تشیع در میان عشایر جنوب عراق چند قرن پیش از ظهور رضاشاه اتفاق افتاده است (نقاش ۱۹۹۶: ۳۱). ازطرفی، ظهور تشیع در منطقه احسا و قطیف بسیار قدیم‌تر از دوره معاصر است. شیعیان منطقه احسا و قطیف پیدایش تشیع در این منطقه را به دوره ظهور پیامبر اسلام (ص) برمی‌گردانند و منتقدان سعودی ایشان هم ظهور تشیع را در دوره قرامطه می‌دانند. درواقع، تشکیک در قدمت تشیع در احسا و قطیف از خاستگاه‌های قوم‌گرایانه برآمده است (وثوقی ۲۰۱۲: ۲۶۶) که گویا النقیب نیز تحت‌تأثیر همین رویکرد قرار گرفته است.

ازسویی، بدبینی کامل النقیب به جریان‌های اسلام‌گرا (النقیب ۱۹۸۷: ۱۷۶) یکی دیگر از رویکردهایی است که می‌توان آن را یک رویکرد ایدئولوژیک و برآمده از رویکرد انتقادی قوم‌گرایان درقبال اسلام‌گرایان تلقی کرد که البته بحث از آن مجال بیش‌تر می‌طلبد.

۱۲. نتیجه‌گیری

در پایان این پژوهش باید گفت که خلدون حسن النقیب در عرصه خلیج‌فارس‌شناسی اثری جدی و بحث‌برانگیز ارائه کرده است. اثری برگرفته از نگاه‌های مکتب آنال که البته نه این اثر و نه نویسنده هیچ‌کدام در میان پژوهش‌گران ایرانی شناخته‌شده نیستند.

خلدون حسن النقیب تلاش می‌کند تا با استفاده از نگاه لایه‌ای به تاریخ مفهوم وضعیت طبیعی خود را از جهان-اقتصاد برودل وام‌گیرد. وی تلاش می‌کند ساختار تاریخی خود یا تاریخ بلندمدت خود را به ساده‌ترین روابط انسانی ارجاع دهد. النقیب درنهایت به تجارت مضاربه‌ای به‌عنوان هسته ساختار تاریخی خود می‌رسد و مفهوم چرخه نخبگان قبیله‌ای را براساس تجارت مضاربه‌ای و ترکیب آن با مناسبات قبیله‌ای ارائه می‌کند. وی درادامه به محدودیت‌های ترکیب تجارت مضاربه‌ای و چرخه نخبگان قبیله‌ای، یعنی همان وضعیت طبیعی حیات اقتصادی، می‌پردازد و درادامه برای توضیح بهتر نگاه خود، قاب تصویر خود را وسیع‌تر می‌گیرد تا تحولات تاریخی در دوره جدید و آستانه تغییر تاریخ بلندمدت را بهتر توضیح دهد. وی از ره‌گذر مفهوم دولت تسلطی، که در نوشته‌های دیگرش بیش‌تر به آن می‌پردازد، جنس حکومت‌های حاشیه جنوبی خلیج فارس را توضیح می‌دهد. در این بین، جبرگرایی حاکم بر نظریه النقیب بسنده‌نبودن اسناد مورداستفاده و نگاه ایدئولوژیک برخی از زوایایی است که می‌توان از آن‌ها نگاه خلدون حسن النقیب را موردانتقاد قرار داد.

به نظر می‌رسد که طرح خلدون حسن النقیب می‌تواند در کنار طرح‌های دیگری که درباره تاریخ و سیاست در سواحل خلیج فارس وجود دارند، به‌ویژه طرح‌هایی که از سواحل شمالی خلیج فارس به این پهنه نیلگون نگاه می‌اندازند، تکمیل و حک و اصلاح شود. پیش‌ازاین گفته شد که اثر النقیب در حد طرح مسئله باقی می‌ماند؛ طرح مسئله‌ای که می‌تواند برای پژوهش‌گران الهام‌بخش باشد. پژوهش‌گرانی که به‌طور جدی طرح النقیب را به محک حوادث، روایت‌ها، و اسناد تاریخ بگذارند و بتوانند نگاه او را حک، اصلاح، و کاستی‌های نگاه او را جبران کنند.

پی‌نوشت

۱. آوردن کالا از بادیه به‌سوی سواحل و مبادله کالا از سوی بدویان با کالاهای شهرهای ساحلی را مسابله گویند.

کتاب‌نامه

- ابراهیم‌زاده اصفهانی، منصوره (۱۴۰۰)، *کارکرد سفره‌های طریقت‌های صوفیه در بنادر و جزایر خلیج فارس (از قرن هفتم تا دهم هجری)*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه تهران.
- برودیل، فرنان (۱۹۹۳)، *المتوسط والعالم المتوسطی*، ترجمه مروان ابی‌سمرا، بیروت: دار المنتخب العربی.
- پرگاری، صالح و دیگران (۱۳۹۱)، «مکتب آنال، جامعیت فکری مورخ یا دترمینسم محیطی»، دوفصل‌نامه علمی - پژوهشی *تاریخ‌نگری تاریخی‌نگاری دانشگاه الزهراء*، س ۲۲، ش ۱۰.
- السفیر* (۲۰۱۱/۰۶/۲۰)، «ندوة تکریمیة للمفکر الراحل خلدون النقیب لماذا تبریر الدولة البولیسية والأصولیات الرجعية؟!»، ش ۱۱۹۱۶.
- عقیل، مصطفی (۱۳۹۱)، *رقابت بین‌المللی در خلیج فارس (۱۶۲۲-۱۷۶۲)*، ترجمه یاسر قزوینی حائری، تهران: امیرکبیر.
- قزوینی حائری، یاسر (۱۳۹۲)، «نگاهی به الگوهای تاریخ‌نویسی سعودی»، فصل‌نامه علمی پژوهش‌های علوم تاریخی، دوره ۵، ش ۱.
- کوزلک، راینهارت (۱۴۰۱)، *تاریخ مفهومی بنیان‌های نوین نظریه تاریخ*، ترجمه عیسی عبدی، تهران: فرهامه.
- کهلر، بندیکت (۱۴۰۲)، *صدر اسلام و زایش سرمایه‌داری*، ترجمه جعفر خیرخواهان و محمد ماشین‌چیان، تهران: نی.
- المركز العربی للابحاث ودراسة السياسات (۲۰۲۵)، *خلدون النقیب العلوم الاجتماعية النقدية فی سیاقها العربی والتلیجی، الدوحة*.
- نقاش، اسحاق (۱۹۹۶)، *شیعة العراق*، ترجمه عبدالاله النعیمی، دمشق: دار المدى للثقافة والنشر.

٥٢ پژوهش نامه انتقادی متون و برنامه های علوم انسانی، سال ٢٤، شماره ٤، زمستان ١٤٠٣

النقیب، خلدون حسن (١٩٨٧)، *المجتمع والدولة فی الخلیج والجزیرة العربیة: منظور مختلف، مرکز دراسات الوحدة العربیة*.

وثوقی، محمدباقر و یاسر قزوینی حائری (٢٠١٢)، «التناص فی الكتابة المعاصرة لتاریخ الشیعة فی المملكة العربیة السعودیة»، *مجلة جامعة اهل البيت، السنة الاولى، العدد ١٣*.

Braudel, Fernand (1966), *The Mediterranean World in the Age of Philip II*, vol. I, II, Sian Reynolds (Trans. from French), New York, Evanston, San Francisco, London: Harper & Row, Publishers.

Clark, Stuart (1999), *The Annales School, Critical Assessments*, Fernand Braudel, London: Routledge.

Crone, Patricia (2015), *Meccan Trade and the Rise of Islam*, Gorgias Press.

Heck, Gene W. (2006), *Charlemagne, Muhammad and the Arab Roots of Capitalism*, Berlin, New York: Walter de Gruyter.

Pepe, Jacopo Maria (2018), *Beyond Energy: Trade and Transport in a Reconnecting Eurasia*, Berlin: Springer, VS.